

Somlai Péter:

A TÁRSADALOM MINT ALANY

HUSZÁR ÁKOS: A KRITIKAI ELMÉLET
REKONSTRUKCIÓJA
(NAPVILÁG KIADÓ, 2009)

Huszár Ákos tanulmánya az egyik legszínvonalasabb társadalomelméleti elemzés az utóbbi évek hazai szakirodalmában. Ez a fontos könyv a kritikai elméletről szól. Pontosabban a kritikai elmélet két egykori témaköréről, a civil társadalom és a társadalmi osztályok problémáiról, illetve arról, mennyire tud megfelelni a kritikai elmélet a társadalomkritika jelenkori követelményeinek. Ez utóbbi kérdés behatóan foglalkoztatta Huszárt. Művének – amit eredetileg doktori disszertációként írt – utolsó fejezetében erre próbál válaszolni.

De haladjunk sorjában, s tekintsük át a könyvet! A szerző előbb röviden, bevezetesként foglalja össze álláspontját a kritikai elméletről, majd „A hegeli–marxi társadalomelmélet” című fejezet következik. Ennek keretében tárgyalja a kritikai elmélet klasszikusainak és követőiknek álláspontját a társadalmi nagycsoportokról, konfliktusokról és egyenlőtlenségekről, van és legyen, valóság és lehetőség, társadalomelmélet és utópia összefüggéseiről.

Ezután ír a *civil társadalom*ról. A fogalom szociológiai tartalmára vonatkozó elgondolásokkal kezdi elemzését, s kitér a tág értelmezésű „generalisták” és a szűkebb kereteket választó „minimalisták” elméleteire. Aztán bemutatja a civil társadalom fogalmának normatív tartalmán vitázó liberálisok és komunitáriusok érveit, tárgyalja M. Walzer koncepcióját, illetve azt a kérdést, hogy mennyire és miben utópikus a demokráciák pluralitásának eszméje. Sok szerzőt mutat be, érdekes megoldási kísérleteket tárgyal. Többek között S. Benhabib, E. Gellner, illetve J. Cohen és Arató András, főként pedig J. Habermas megközelítéseit elemzi.

Habermas „A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása” című könyvével vált ismertté az egykori NSZK-ban, majd szerte a világon. Ez a mű hosszú időre megszabta a szociológusok, filozófusok, a politikai és társadalmi élet teoretikusainak gondolkodását közélet és szabadság, hatalom és politikai intézmények, közvélemény és demokrácia összefüggéseiről, s arról a témaköréről is, amire a „civil társadalom” fogalma utal.

Legnagyobb hatással Huszár Ákos gondolkodására is J. Habermas társadalomelmélete volt. Csakhogy ez az elmélet alaposan megváltozott 1962, a könyv első kiadása óta. Az állampolgárok vitális közösségének forrásaként, egyúttal szabad alkotásaként elgondolt nyilvánosság eszméje ugyan továbbra is normatív tartalmát adja Habermas modernitás- és modern társadalomkoncepciójának, de a történelmi materializmus rekonstrukciójából a kommunikatív cselekvés elmélete lett, ezzel pedig átalakultak társadalomelméletének előfeltevései és keretei is. A változtatások fő okát így foglalta össze Habermas: „A holisztikus elgondolás egy olyan társadalmi egészről, amelyhez a társadalmiasult egyének mint egy átfogó szervezet tagjai tartoznak hozzá, főként a piaciányított gazdasági és hatalomirányított igazgatási rendszer realitásaival ütköznek” (Habermas 1993: 30). Újabb munkáiban ezért állítja szembe az életvilág szerkezetével a jelenkori gazdaság és politika rendszerű működését.

Huszár Ákos is innen, a kommunikatív cselekvés elméletét, s benne az életvilág és rendszer ellentéteit megfogalmazó Habermas felől gondolta át a civil társadalom új kérdéseit. Számot vetve az utóbbi évtizedek gazdasági és politikai változásaival, az „újkapitalizmus” előretörésével, a multinacionális vállalatok és pénzügyi szuperstruktúráik kibontakozásával, illetve azokkal a társadalmi átalakulásokkal, amelyek a fejlett világ országaiban bekövetkeztek.

Újabb fejezet szól az „*újosztály-elméletek*”-ről. A szerző helyesen jegyzi meg: „Míg a civiltársadalom-elméletek elsősorban az általános és különös Hegeltől örökölt, s Marx által újrafogalmazott problémáját vetik fel újra, az újosztály-elméletek a kapitalista társadalom hatalmi struktúrájának marxi elemzését kérdőjelezzik meg” (Huszár 2009: 105). A kérdőjelekre nyilvánvalóan szükség volt. Marx előrejelzései szerint a kapitalizmus centrumaiban kellett volna proletárforradalomnak kitörnie. Nem így történt, viszont a perifériákon és félperifériákon sok országában kommunista pártok jutottak hatalomra. A 20. század középső harmadában behatóan foglalkoztatták ezek a fejlemények a „nyugati marxizmus” teoretikusait és a kritikai elméletet.

Az „újosztály”-elméletek változatait is több példán mutatja be Huszár Ákos, de főként az értelmiség uralkodó osztályá válásáról szóló munkákat ismerteti. Így például A. Gouldner művét, amely a nyugati társadalomfejlődés következményeként értelmezte az értelmiség átváltozását „feszlett univerzális osztályá”. Ezután elemzi az államszocializmus társadalomszerkezetéről szóló sikerkönyvet, Konrád György és Szelényi Iván művét („Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz”), s így juttatja el olvasóit az egykori hazai perspektívákhoz.

Könyvének utolsó fejezetében („*A kritikai elmélet ma*”) is a kelet-közép-európai társadalomfejlődés tapasztalatain próbálja átgondolni a következő három kérdést:

- Milyen mechanizmusok működtetik a társadalmi egyenlőtlenségek újratermelését a jelenkori Kelet-Közép-Európában?
- Hogyan kell értelmezni ezen a tájon a társadalom makrocsoportjait, kollektív szereplőit?
- Maradt-e érvényes tartalma és van-e társadalmi bázisa a radikális demokrácia tervének, illetve a civil társadalom utópiájának?

Elemzésének legfontosabb következtetése így hangzik: választania kell annak, aki továbbra is a kritikai elmélet szellemében kívánja értelmezni a mai társadalmakat: „Vagy erős normatív tartalmat hordoz, vállalva, hogy törekvései ideológiaként lepleződnek le, vagy a társadalom hatalmi struktúráit elemezve »realista« lesz, viszont lemond arról, hogy utópikus eszményeket nevezzen meg” (i.m.: 179). Két rossz között választhat tehát a hegeli-marxi társadalomkritika jelenkori örököse: a civil társadalom eszményéhez ragaszkodó társadalmi csoportokat, mozgalmakat és folyamatokat kellene megmutatnia (de hol

vannak ezek?), vagy pedig az újabb uralkodó csoportokat és az egyenlőtlenek újabb szerkezeteit kellene történetileg azonosítani (elutasítva az utópikus eszményeket és a történelem dialektikus szemléletét).

De így van-e? Vajon valóban ezzel az alternatívával találja szembe magát, s nem lehet más útja a kritikai elmélet jelenkori hívének? Aligha. Zavarosabb kép tárul a szociológus elé, ha korunk társadalmait a hegeli–marxi előzmények továbbgondolásával próbálja megérteni. E zavaros kép néhány részletére fogok utalni.

Először is arra, hogy nemcsak a marxi osztályelmélet eredeti előfeltevéseit cáfolta meg a Szovjetunió létrejötte és története, a kelet-európai államszocializmusok sorsa, bukása. A kritikai elmélet jegyében fogant újabb előrejelzéseket is érvénytelenítette a jelenkori társadalomfejlődés. 1989–1990 után nem az értelmiség osztályuralma szilárdult meg, és nem is egy a kapitalizmust és államszocializmust egyaránt tagadó „harmadik út”-on haladnak a kelet-európai országok. Sajátosságuk inkább a térség társadalmainak modernizációs-felzárkózási kísérleteiből, e kísérletek eredményeiből és kudarcaiból következik. A könyv egyik hiányosságát épp abban látom, hogy szerzője nem foglalkozott ezzel a sajátossággal. Nem próbálta megfogalmazni azokat a kérdéseket, amelyek e térségnek a világrendszerben elfoglalt helyéből, a félperifériák különös társadalmából s ezek alakulásából fakadnak. Pedig ezeket a kérdéseket a kritikai elméletnek kellene továbbgondolnia. *A kelet-közép-európai újkapitalizmusnak lehetnek társadalomelméleti szempontból is releváns vonásai.* Ezek feltárása feltétlenül hozzátartozna a kritikai elmélet újabb programjához.

Ugyancsak fontos lenne a jelenkori civil társadalmak alaposabb elemzése. Huszár Ákos helyesen utal arra, hogy – különösen a 80-as években – elméletileg is fontos jelentőségük lett a kelet-európai társadalmi mozgalmaknak. A „Solidarnosc”-ra és más rendszerellenes csoportosulásra többen figyeltek a társadalmi változások elemzői közül. Például J. Cohen és Arató András úgy értelmezték ezeket a kelet-európai mozgalmakat, mint egy új politikai modell reprezentánsait, amelyekből a demokrácia megújulása várható világszerte. Az állampártokkal és intézményeikkel szemben kétségtelenül erősnek látszottak a kelet-európai civil mozgalmak. Aztán gyorsan kiderült, mennyire gyengék a kapitalizmus erőivel szemben. Utólag ezért egészen más fényben tűnnek fel. Huszár Ákos ezért írhatja azt – főleg Szelényi Iván fejtegetései alapján –, hogy egy a kapitalizmust leplezni hivatott „kód-szó” volt a „civil társadalom” az államszocializmus idején: „...a posztkommunista átmenet során a humán értelmiség számára legalább olyan hatékony ideológiaként szolgált, mint a technokraták esetében a monetarizmus” (i.m.: 133).

Mégsem nélkülözhetők a kritikai elmélet számára azok az elvek, amelyek hosszú időn át ébren tartották a civil társadalom gondolatát. Miért nem? A választ legtömörebben Theodor W. Adorno fogalmazta meg: „...a kritikai elmélet, dacára az eldologiasodás minden tapasztalásának, sőt éppen e tapasztalatnak adva hangot, a társadalom mint

alany irányába tájékozódik” (Adorno 1976: 208). Hegel, illetve Lukács („Történelem és osztályöntudat”) nyomán az eldologiasodással szemben próbálta felkutatni a frankfurti iskola a társadalmat, „mint alanyt”. Tapasztalataik eléggé keservesek és ellentétekkel dúsak lettek: nem a proletariátus forradalmi osztálytudata, mint az emberi történelem „azonos szubjektuma-objektuma” győzött az 1930-as években, hanem Hitler és a fasizmus. S miközben a fasizmust a marxista-leninisták megpróbálták teljes egészében a kapitalizmus kinövéséként meghatározni („a fináncotke legrreakciósabb, legsovinisztább, legimperialistább elemeinek nyílt terrorista diktatúrája” – Dimitrov), az emigrációba kényszerített frankfurtiak nem áltathatták magukat. Ők saját kutatásaikból és személyes tapasztalataikból is tudták, hogy proletárokat is meghódított a tekintélyelvűség, a szolgálat és hódolat vágya, hogy a munkásosztály nagy hányada behódolt a rasszizmus és antiszemitizmus előítéleteinek, illetve a faji felsőbbrendűség antidemokratikus és antiliberalis eszméinek. Nélkülük, egy németországi „népmozgalom” nélkül nem győzhetett volna Hitler. Thomas Mann így figyelmeztetett 1944-ben: „Nem szabad elfelejteni, és semmilyen mentséget sem szabad fölhozni rá, hogy a nemzetiszocializmus mámoros és izzóan lelkes forradalom, a hit és lelkesedés roppant méretű indulatai által kísért német népmozgalom volt” (Mann 2002: 175).

Ez a tapasztalat ma is zavarba ejtő mindazok számára, akik ragaszkodni kívánnak a kritikai elmélet intencióihoz. Mert Európában és Magyarországon megint megerősödtek a szélsőjobboldali mozgalmak. Megint azt látjuk, hogy nemcsak elvadult értelmiségiek hirdetik a „magunkfajta-magukfajta” megkülönböztetését, hanem „népmozgalmak” szerveződnek ennek jegyében mindenfelé. Céltablájuk keresztjébe Nyugat-Európában inkább a bevándorlókat, Magyarországon főleg a romákat helyezték. Újra hódít a sovinizmus és idegengyűlölet.

A civil társadalom széles mezején persze nemcsak szélsőjobboldali mozgalmak találhatók, hanem ezerféle szervezet. Magyarországon is népszerű lett például a városi kerékpárosok mozgalma, a „critical mass”, amely nyilván nem arra nyújt példát, hogy civilek teljes egészében hátat fordítottak egy szolidárisabb, egészségesebb, szabadabb és élhetőbb társadalom eszméjének. De a szélsőjobb térnyerése mégis szembeötlő.

A kritikai elmélet zavaráról nem írt Huszárt Ákos, de könyve segítheti mindazokat, akik hisznek még a helyes elméleti tájékozódás lehetőségében és fontosságában.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Adorno, Theodor W. (1976): Bevezetés. In: *Tény, érték, ideológia*. Szerk.: Papp Zsolt. Gondolat.

Habermas, Jürgen (1993): *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása*. Előszó az új kiadáshoz. Századvég.

Huszár Ákos (2009): *A kritikai elmélet rekonstrukciója*. Napvilág.

Mann, Thomas (2002): *Naplók. 1940–1955* [Válogatás]. Európa.